

AL-BERUNIY-MA'MUN AKADEMIYASINING ENG PORLOQ CHIROG'I

Qambarova Dilshoda Ravshanovna

Oriental universiteti tarix yo'nalishi magistri

+99891 990 32 54 *kambarovadilshoda1979@gmail.com*

Annotatsiya: *Beruniyning bilish va tafakkur, vizual idrok va yodlash jarayonlari haqidagi fikrlari katta ilmiy qiziqish uyg'otadi. Olim nutq, sezgi va aqlga katta ahamiyat bergan. Beruniy fikricha, psixologiya masalalarini bilish pedagog, o'qituvchi, ota-ona uchun zarurdir. Olimning buyuk xizmatlaridan biri tabiatni o'rganishda ishlab chiqqan ilmiy metodidir.*

Kalit so'zlar: *astronomik tadqiqotlar, Ma'mun akademiyasi, ilmiy me'ros, mutafakkir olim.*

Аннотация: *Представления Беруни о познании и мышлении, зрительном восприятии и процессах запоминания представляют большой научный интерес. Большое значение ученый придавал речи, интуиции и разуму. По мнению Беруни, знание психологических вопросов необходимо педагогам, учителям и родителям. Одной из больших заслуг ученого является разработанный им научный метод в изучении природы.*

Ключевые слова: *астрономические исследования, Академия Маъмуна, научное наследие, мыслитель-ученый.*

Annotation: *Beruni's ideas about cognition and thinking, visual perception and memorization processes are of great scientific interest. The scientist attached great importance to speech, intuition and reason. According to Beruni, knowledge of psychological issues is necessary for teachers, teachers and parents. One of the great merits of the scientist is the scientific method he developed in the study of nature.*

Key words: *astronomical research, Mamun Academy, scientific heritage, thinker-scientist.*

O'rta asrlarning buyuk qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniy bir qator fanlar: astronomiya, fizika, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, tarix, etnografiyaning serqirra olimi bo'lib, ularning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. U qadimgi Xorazm davlatining poytaxti Kat shahrida tug'ilgan. Bolaligidan u aniq va tabiiy fanlarni, shuningdek, gumanitar fanlarni o'rganishga katta qiziqish bildirgan. U mashhur olim Abu Nasr Mansur ibn Iroqdan ta'lim olgan bo'lib, uning faoliyati astronomiya, geometriya, matematika kabi sohalarni qamrab olgan. Talabaning ulug' tuhfasini hurmat qilib, unga 12 ta asarini bag'ishladi. Al-Beruniy ona tilidan tashqari arab, sug'd, fors, ossuriya, yunon tillarini ham o'rgangan. Keyinchalik Hindistonda u sanskrit tilini ham o'zlashtirgan.

Al-Beruniy o'zining ilmiy asarlarida 990 yildan Kat shahrida bo'lib, birinchi astronomik tadqiqotlarni boshlaganini yozadi. Shu maqsadda u o'z faoliyati davomida foydalanilgan bir qancha qurilmalarni ixtiro qildi. Ulardan eng muhimi 995-yilda yaratilgan diametri taxminan 5-6 metr bo'lgan juda katta globus bo'lib, u shaharlar orasidagi masofani aniq o'lchashda hamda hududning kengligi va uzunligini aniqlashda foydalanilgan. Bu globus Sharq olamida matematik kartografiya tamoyillariga muvofiq ishlab chiqilgan birinchi relyef xaritasi bo'lgan.

Ammo Xorazm sulolalari o'rtasidagi hokimiyat uchun kurashda boshlangan ichki nizolar 22 yoshli yigitni o'z vatanini tashlab, Kaspiy dengizining janubi-sharqida joylashgan Jurjon shahriga, so'ngra esa, o'z yurtini tark etishga majbur qildi. Eron shimolidagi Rey shahri. 998 yilda u yana Jurjonga qaytib, ikkinchi ustoz tabib, astronom va faylasuf Abu Sahl Iso al-Masihiy bilan uchrashib, uning ilmiy bilimlarini chuqurlashtirishga yordam berdi. Bu shaharda u o'zining "Al-Osor al-Bokiya an al-Kurun al-Holiya" (Qadimgi xalqlar yodgorliklari) asarini yozishga kirishib, uni 1000 yilda tugatgan. Bu ish unga katta shuhrat keltirdi va uning har tomonlama rivojlanishini yaqqol ko'rsatdi.

Unda qadimgi Xorazm xalqlari – yahudiy va nasroniy dinlari vakillari, otashparastlar, musulmonlarning urf-odatlarini, urf-odatlarini va bayramlari haqida ma'lumotlar berilgan. Kitob, shuningdek, tarixiy, etnografik, etnologik, tarixiy-xronologik, tibbiy, tadqiqot usullari va metodologiyasi, konfliktlar, munozaralar, umumlashtirishlar va boshqa bir qator muammolarni nazariy asoslashga bag'ishlangan bo'lib, ushbu sohalar mutaxassislari uchun bebaho manba hisoblanadi.

Shu bilan birga al-Beruniy Jurjonda astronomiya va metrologiya tarixiga oid 10 dan ortiq asarlar tuzgan. Uning qomusiy bilimlari Xorazmning yangi hukmdori Abu Abbas Ma'mun II ni qiziqtiradi va u olimni mamlakat poytaxti Urganchga taklif qiladi va u yerda uni iliq kutib olishadi. Ilmiy faoliyatini yangi tashkil etilgan Ma'mun akademiyasida boshlagan u o'zini har tomonlama yetuk olim sifatida namoyon etadi va shoh maslahatchisi lavozimiga tayinlanadi. Bu unga mamlakat siyosiy hayotida faol ishtirok etish imkonini beradi. O'shanda yangi akademiyaga Osiyo va Yevropaning ko'plab davlatlaridan o'sha davrning taniqli olimlari taklif etilib, ular uchun qulay sharoitlar yaratilgan. Bu davr fan, madaniyat, san'at, hunarmandchilikning jadal rivojlanishi bilan ajralib turdi. Biroq 1017-1018 yillarda Xorazmda Moverannahrdagi qoraxoniylar bilan Xuroson va Afg'onistondagi g'aznaviylar o'rtasida hokimiyat va hududning ma'muriy-hududiy bo'ysunishi uchun kurash yana boshlandi.

Vayronkor kompaniyalar akademiyaning barcha faoliyatini puchga chiqardi. Mahmud G'azniyning Xorazmni egallashi al-Beruniy hayotini xavf ostiga qo'ydi. U va Xorazmshoh saroyida ishlagan barcha olimlar asir olinib, G'azna shahriga yuboriladi. U umrining oxirigacha G'aznaviylarga xizmat qilishga majbur bo'ldi. Bu davrda o'tkazgan 1017-1048 yillar uning uchun og'ir sinov bo'ldi. Hukmdor al-Beruniyni barcha yurishlarida, jumladan, Hindistonga hamrohlik qilishga majbur qildi. Ammo shu bilan

birga, bu yillar uning ilmiy faoliyatida eng samarali yillar bo'ldi. U bir qator asarlarini yaratadi: “Xorazmning ko‘zga ko‘ringan odamlari”, “Aholi punktlari orasidagi masofani aniqlashtirish uchun joylar chegarasini aniqlash” – “Geodeziya”, “Astrologiya san‘ati asoslarini o‘rgatish”, “Hindiston”, “Ma‘sud Canon”, “Tibbiyotda farmakognoziya”, “Astronomiya kaliti”, “Mineralogiya” va boshqalar. Shu munosabat bilan 1035-1036 y.larda qayd etish lozim. Al-Beruniy o‘z asarlari ro‘yxatini tuzib, unga 113 ta asari kiritilgan. Ulardan 70 tasi astronomiyaga, 20 tasi matematikaga, 12 tasi geografiya va geodeziyaga, 3 tasi mineralogiyaga, 4 tasi kartografiyaga va boshqa fanlarga bag‘ishlangan. Agar qolgan 13 yil davomida 50 dan ortiq asar yaratganini inobatga olsak, ularning umumiy soni 160 dan oshadi. Boshqa ma‘lumotlarga ko‘ra, uning ilmiy merosi 200 dan ortiq kitobdir. Biroq, afsuski, ularning aksariyati bizgacha yetib kelmadi va asrlar davomida yo‘qolib ketdi. Har bir asar fanning u yoki bu sohasi bo‘yicha o‘ziga xos ensiklopediya edi.

Buyuk olim kadrlar tayyorlash hamisha qat‘iy ilmiy asosda bo‘lishi kerak, deb hisoblagan. Beruniy “Xronologiya” asarida ma‘lumotlarning ilmiy qat‘iyligi va to‘g‘riligini eslatib o‘tadi, ularning barchasini aniqlab olguncha, noaniq ma‘lumotlarni yetkazishdan o‘zini tutish kerakligini ta‘kidlaydi.

Beruniy “Mineralogiya” nomli yana bir asarida bilim zavqi haqida shunday deydi: “Haqiqiy zavq faqat shuni beradiki, unga intilish qancha ko‘p bo‘lsa, odam unga shunchalik ko‘p egalik qiladi. Oldin bilmagan narsalarini o‘rgansa, inson qalbining holati shunday bo‘ladi. Beruniy o‘rganish motivlari, ko‘rgazmali va amaliy metodlar, bajarilgan ish va olingan bilimlarni tekshirish va baholashning o‘rni haqida ham ko‘plab misol va gaplar keltirgan holda yozadi. Demak, Beruniy ta‘lim-tarbiyaning asosi qat‘iy fan bo‘lishi kerak, deb hisoblagan. O‘quv jarayoni ko‘rinish, izchillik va izchillik tamoyillari asosida qurilishi kerak. U o‘quv jarayonida maqsadlilikka alohida ahamiyat bergan. Beruniyning darslik va o‘quv qo‘llanmalariga qo‘yiladigan talablar haqidagi fikrlari ham qimmatlidir: ilmiy xarakter, ravshanlik, qulaylik¹⁸.

Burg‘ulashning ilmiy merosida uning pedagogik qarashlarini tavsiflovchi maxsus asarlar mavjud emasligi sababli ularni aniqlash va tizimlashtirish katta qiyinchiliklar tug‘dirdi. Beruniyning ta‘lim mazmuni haqidagi g‘oyalari olim davrida ular, shubhasiz, katta progressiv ahamiyatga ega bo‘lganligini va ularning ko‘pchiligi zamonaviy didaktikaning negizida ham yotibdi, deb aytishga imkon beradi.

Yana shuni ta‘kidlash joizki, al-Beruniy yunon fanining ko‘zga ko‘ringan namoyandalari – Arastu, Aflotun, Ptolemey, Evklid, hind va musulmon olimlarining asarlaridan ham xabardor bo‘lgan. Buni, xususan, uning asarlarida keltirgan mulohazalari, aniqlashtirishlari, tuzatishlari, mulohazalari ham tasdiqlaydi.

XIX-asr boshidan al-Beruniy merosi Yevropa va Osiyo mamlakatlarida qiziqish uyg‘otdi. Bu mamlakatlarning bir qator olimlari o‘z kitoblarini uning ijodiga bag‘ishladilar va uning ilmiy izlanishlarini, shu jumladan ingliz fizigi, matematigi va

¹⁸ Nurutdinova Z. G. Pedagogicheskie idei Abu Rayxana Beruni.- Tashkent. Izd. «Fan».1989.

astronomi Isaak Nyuton (1643-1727) tomonidan “Umumjahon tortishish to‘g‘risida”gi qonundan ancha oldin bildirilgan fikrini yuqori baholadilar. jismlar gravitatsion tortishish tufayli Yerga tushadi.

Mutafakkir asarlari lotin, fransuz, italyan, nemis, ingliz, fors, turk tillariga tarjima qilingan. Ularga baho berar ekan, taniqli sharqshunos olim, adib, filolog, sayyoh, tarixchi va geograf Yoqut al-Hamaviy “Mujam al-udaba” (“Yozuvchilar entsiklopediyasi”) asarida olimning shaxsiy fazilatlarini bayon etadi: “U shirin-shahmatli, mehribon, yuksak hurmatli inson edi. Undan oldin zamon bunday odamni bilmas edi. Bobomizga chuqur hurmat belgisi sifatida Oydagi vulqon kraterlaridan biriga ham nom berildi.

O‘zbekiston sharqshunoslari hozirda al-Beruniyning ilmiy hayotiga katta e‘tibor qaratmoqda. Hozirgacha uning ijodiga bag‘ishlangan o‘nlab asarlar nashr etilgan va boshqalar.

Uning yubileylariga bag‘ishlangan bir qancha xalqaro ilmiy anjumanlar o‘tkazildi. Ko‘chalar, institutlar, maktablar uning nomi bilan atalgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 yil 4 maydagi farmoni¹⁹ bilan fan va texnika sohasida Abu Rayxon Beruniy nomidagi Davlat mukofoti ta‘sis etilgan bo‘lib, bu mukofot mamlakatimiz olimlariga fan va texnika sohasidagi ulkan hissasi uchun beriladi²⁰.

Xulosa o‘rnida, Beruniy davri keskin ijtimoiy to‘qnashuvlar, o‘zaro urushlar davridir. Buyuk olim nafaqat guvoh, balki tarixiy ahamiyatga molik voqealarning faol ishtirokchisi ham bo‘lgan. Ilk o‘rta asrlar ilm-fanining eng buyuk dahosi o‘z vatanining manfaatlari siyosatchi bo‘lishni talab qilganda, astronomik asboblardan, kitoblardan va ilmiy yozuv materiallarini bir chetga surib qo‘ydi. G‘aroyib siyosiy voqealar fan va madaniyat sohasida ulkan yutuqlarning paydo bo‘lishiga to‘sqinlik qila olmadi, bu esa buyuk olim shaxsining shakllanishini ko‘p jihatdan belgilab berdi. Beruniy avvalo tabiatshunos edi, uning asarlarida ijtimoiy fanlar sohasida izchil ta‘limot yo‘q. Vaholanki, uning ko‘plab ajoyib asarlarida sotsiologiya, pedagogika, psixologiya va boshqa fanlar falsafasi haqida qiziqarli fikrlar mavjud.

Beruniyning bilish va tafakkur, vizual idrok va yodlash jarayonlari haqidagi fikrlari katta ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Olim nutq, sezgi va aqlga katta ahamiyat bergan. Beruniy fikricha, psixologiya masalalarini bilish pedagog, o‘qituvchi, ota-ona uchun zarurdir. Olimning buyuk xizmatlaridan biri tabiatni o‘rganishda ishlab chiqqan ilmiy metodidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 yil 4 maydagi farmoni.

¹⁹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 yil 4 maydagi farmoni.

²⁰ jahonnews.uz

2. Nurutdinova Z. G. Pedagogicheskie idei Abu Rayxana Beruni.- Tashkent.
Izd. «Fan».1989.